ISSN No. 0974-035X

An Indexed, Refereed & Peer Reviewed Journal of Higher Education

Towards Excellence

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE,
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD, INDIA

વિષય: 'તરુરાગ અને નદીસૂક્ત' : પ્રાકૃતિક રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

માનવીના ઉદ્ભવની સાથે વસુધરા(પૃથ્વી) પર તેના સૌથી પહેલો નાતો જોડાયો હોય તો એ પ્રકૃતિ સાથે. પ્રકૃતિની વચ્ચે જીવ્યો, વિકસ્યો અને વિસ્તરણ પામ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યના ખ્યાતનામ કવિ જયંત પાઠકે પણ ઘણા વર્ષો બાળપણનાં પંચમહાલ જિલ્લાની પ્રકૃતિ સાથે માણ્યાં છે. આ વર્ષોની સ્મૃતિ 'વનાંચલ' સ્મૃતિકથામાં નિરૂપી છે. આ ઉપરાંત તેમની વૃક્ષપ્રીતિ અને નદીઓની સ્મરણકથાને ચિત્રાત્મક અને કાવ્યાત્મક શૈલીમાં 'તરુરાગ અને નદીસૂક્ત' નિબંધસંગ્રહમાં વિસ્તૃત રીતે નિરૂપ્યું છે.

અહીં આ સંશોધન લેખમાં 'તરુરાગ અને નદીસૂક્ત' નિમિત્તે ગયેલા પ્રકૃતિરાગની સુંદર અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિને પ્રયોજવાનો ઉપક્રમ છે. 'તરુરાગ'ના કુલ ૧૪ નિબંધોમાં વૃક્ષ પાત્ર તરીકે આવે છે. આમ, તો તેને રેખાચિત્રો જ કહેવાય. આ ગામડાના વૃક્ષો તેની સાથે જોડાયેલા પ્રસંગો, ઘટનાઓ, વ્યક્તિત્વો તથા શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધાની તેમના ચિત્ત પર પડેલી છબીઓ-રેખાઓ આલેખી છે. જ્યારે 'નદીસૂક્ત'માં લેખકે ગામની આસપાસની નાની નાની નદીઓનાં સંસ્મરણો આઠ નિબંધમાં આલેખ્યાં છે. નદી સાથે જોડાયેલા પોતાની જિંદગીના તથા અન્ય સ્વજનોની સાથેના રસસભર વર્ણનો કર્યા છે. પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા વ્યથા, વેદના સાથે શૈશવની કદી ન ભૂલાય તેવી ખટમીઠી સંવેદનાઓને વ્યક્ત કરી છે. જે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકૃતિ સાથે અદ્ભૂત જોડાણને વ્યક્ત કરતો સુંદર ગ્રંથ છે.

કવિ જયંત પાઠક પ્રકૃતિ સાથે બાળપણમાં જ નહીં પ્રૌઢાવસ્થા દરમિયાન પણ નિકટ ઘરોબો ધરાવે છે. શૈશવાસ્થા દરમિયાન માણેલા પ્રકૃતિના સૌન્દર્યને તથા તેના કરેલાં રસપાનને આજીવન પોતાના અંતરમાં ધરબી બેઠા છે. સમયના પ્રવાહમાં ભલે તેમનું ગામ, ગામના લોકો, ગામના વૃક્ષો, આસપાસનું જંગલ કે ગામ નજીકની નદીઓ વેરણ-છેરણ થઈ હોય પણ જયંત પાઠકના અંતરમાં સ્મૃતિરૂપે તે આખી પ્રકૃતિ જીવંત અને અકબંધ રહી છે. આ સ્મૃતિમાં અકબંધ રહેલી પ્રકૃતિલીલામાંથી શૈશવની જીવનશૈલીમાં વણાયેલા વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો અને આસપાસ પ્રવાહિત નાની-મોટી બારેમાસ કે વરસાદી નદીઓનાં રેખાચિત્રો 'તરુરાગ અને નદીસૂક્ત'માં આબેહૂબ પ્રગટ થયા છે.

માનવસભ્યતાનાં બધા વસ્ત્રો આવરણો ફગાવી દઈને, આદિમ અસંસ્કૃતને ઝંખનારા આ કવિ પોતાની 'આદિમતાની એક અનુભૂતિ' સોનેટમાં લખે છે,

‘હું આવું છું પાછો, બહુ દિન પછી, ઘેર: વનમાં,
ઊતારી નાખું છું વસન પુરના સભ્ય જનનાં;
પહેરી લૌ લીલું પટ ઊડતું વાતા પવનમાં,

હું આદિવાસી શો ફરું અસલ વાતાવરણમાં.’

આવા આદિવાસી પ્રાકૃતિક જીવન જેમ કવિ ‘તરુરાગ અને નદીસૂક્ત’માં પ્રાકૃતિક રેખાચિત્રોનો પરિચયનું ગાન કરે છે. જેમ ઘોર વનમાં જીવતા આદિવાસી હોય જેને તેની આસપાસની દરેક પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો પરિચય હોય, તેનું એ જ તો સરનામું હોય તેમ લેખકની બાળપણની સૃષ્ટિ અને જીવનશૈલીની આસપાસ વણાયેલી વૃક્ષો અને નદી સાથેની મૈત્રીને વ્યક્તિચિત્રોની જેમ આ નિબંધોમાં આલેખ્યાં છે. ‘વૃક્ષો’ કાવ્યમાં આ તીવ્ર ઝંખના અભિવ્યક્તિ પામી છે જોઈએ તો,

‘મને વૃક્ષો ગમે છે,

વૃક્ષો મારા ભેરુ...

વૃક્ષો હું’

આમ કહી વૃક્ષો સાથેની પોતાની માત્ર એકરૂપતા નહીં પણ પોતે મનુષ્ય નહીં, પણ વૃક્ષ થવાની ઝંખનાને, વૃક્ષ સાથેના અદ્વૈતભાવને વ્યક્ત કરે છે.

‘વનાંચલ’ સ્મૃતિકથાનું વિસ્તરણ તે ‘તરુરાગ અને નદીસૂક્ત’ના સ્મૃતિ નિબંધોમાં એ ૧૯૮૭માં પ્રગટ થયેલી કૃતિ છે. આ કૃતિમાં ૧૯૬૭થી ૧૯૮૭ સુધીના વીસ વર્ષમાં કવિના ચિત્તમાં સંગ્રહાયેલ કલાત્મક રીતે આકાર પામેલા નિબંધો છે, પ્રકૃતિરાગ છે.

જેમ કવિ જયંત પાઠકના પ્રકૃતિરાગની અનુભૂતિ તેમના કાવ્યોમાં થાય છે તેવી જ રીતે આ નિબંધોમાં પણ કવિના વૃક્ષો અને નદીઓ સાથેના તાદાત્મ્યતાનું ગઠબંધન વ્યક્ત થયું છે.

આપણી સંસ્કૃતિની પાયાની વાત એ છે કે પ્રકૃતિ આપણી મિત્ર છે, તેના પર પ્રભુત્વ મેળવવાનું નથી, પણ તેની જોડે મૈત્રી કેળવીને રસ્તો કાઢવાનો છે. સહજપણે અને સાર્વત્રિક આનંદનો માર્ગ ખોલી આપે છે અને મૈત્રી પણ સ્થાપે છે. મનુભાઈ પંચોળી આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ, ‘અરણ્ય એટલે વૃક્ષ, નદી, નાળા, પહાડ, ટેકરીઓ અને મોકલાશ, જીવંતતાનો અનુભવ’- એ જ તો છે આ પુસ્તકમાં. શૈશવકાળે જે વડ, પીપળો, લીમડો, આંબલી, શીમળો, કોઠી, તાડ, કઢાઈ, કણ્ઝી વગેરે વૃક્ષોને આત્મીય સ્વજન તરીકે જોયેલા, અનુભવેલા અને એવી જ આંતરચેતનામાં ઢબુરાયેલી વાતને ‘તરુરાગ’માં વાચા મળી છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં ‘વૃક્ષો’માં લેખક શરૂઆત એમર્સનના વાક્યથી કરે છે, ‘Trees are imperfect men’- ‘વૃક્ષો અપૂર્ણ માનવીઓ છે’. જેનાથી આપત્તિને તરી જવાય તે ‘તરુ’શબ્દની વ્યુત્પત્તિને શીર્ષકમાં સ્થાન મળ્યું છે. આમ, આ પ્રકરણમાં વૃક્ષોની ઉપયોગીતા, ઉપકારો, વૃક્ષોની શોભા ને અરણ્ય સંસ્કૃતિએ એને દેવતુલ્ય ગણીને કરેલી પૂજા વગેરે વર્ણવીને વૃક્ષોનો મહિમા પ્રગટ કરે છે, તેમજ આ વૃક્ષોના નિકંદન થતું જોઈને વેદના વ્યક્ત કરે છે.

વૃક્ષ સંદર્ભે વ્યક્તિ ને વ્યક્તિ સંદર્ભે વૃક્ષનાં સ્મરણોમાં રાચતાં, જયંત પાઠક અહીં વૃક્ષ નિમિત્તે, વતનના લોકોનું તો આલેખન કરે જ છે, વૃક્ષ અને પાત્ર બન્ને પરસ્પર ગૂંથતા આ સંસ્મરણોમાં વૃક્ષ માત્ર વૃક્ષ ન રહેતા પાત્ર બની ઉપસી આવે છે. એક તરફ ઝાંખાનો વડ, પાલ્લીનો પીપળો, માલગુણનો આંબલો, એ સ્થળકાળનું પાત્ર બને છે તો બુઘાનો લીમડો, નાથા ડોસાનો આંબો, માતાનો પીપળો વ્યક્તિત્વના નામ

સાથે જોડાયેલા અભિન્ન અંગનું પાત્ર બની આવે છે. અજય રાવળ વિવેચના કરતા આ સંગ્રહના પ્રવાહી ગદ્ય, સરળ અભિવ્યક્તિ, કવિત્વશક્તિથી પ્રાણવંત નિબંધોની વિશેષતા તથા ‘અજવાળી છડા જેવી રાત’ કે ‘ઉગ્ર સૂરજ સરોવરમાં ઝબકોળાઈને ટાઢો થાય છે’ જેવાં કલ્પનોથી અભિવ્યક્તિમાં તાજગી- તો સાથે સાથે શિષ્ટ અને લોકબોલીનું પ્રમાણસર ઉચિત મિશ્રણ કરીને, અલંકાર પ્રયોજીને અભિવ્યક્તિના નાવીન્યને સર્જકકૃતિની કક્ષાએ મૂકી આપે છે. અહીં આપણને જયંત પાઠકની આ કૃતિમાં જણાય કે તેમની સર્જકપ્રતિભા ઘડવામાં જેવું મહત્વ, તેમના સ્વજનો, માતા-પિતા, દાદા, મામા, બહેન, ભાઈ, શિક્ષકોનું છે એટલું જ મહત્વ પ્રકૃતિના તત્વોનું પણ છે. તેના સ્વજનોથી વિખૂટા પડવાની વ્યથા સર્જકને સતત કોતરતી રહે છે. એટલે જ વૃક્ષની પીડા કવિના હૃદયને પણ વીધે છે તેથી જ તો ‘ઝાંપાનો વડ’ના અંતે લેખક, વિશેષ કવિત્વમય ગદ્યરંગ ઉપસાવતા સંવાદ લખે છે, મિત્રને પૂછ્યું, પેલો વડ છે કે ઝાંપાવાળો? ‘એ તો પડી ગયો વંટોળિયામાં’ સામાન્ય અખબારી અહેવાલ આપતો હોય ને તે રીતે મિત્રએ પ્રતિસાદ આપ્યો. પણ મારાથી બોલાઈ ગયું, ‘હેં! એમ, ન હોય! આ કવિની સંવેદના આ સંવાદમાં તો મળે જ છે, પરંતુ મન માનવતા કવિનું નિજ મન કહે છે, ‘ના, ના, ફરી વંટોળિયો આવે ને હું ઊખડી જાઉં ત્યાં સુધી તો આ વડ અડીખમ ઊભો રહેવાનો જ ! ગોઠ ગામને ઝાંપે. કવિની કલ્પનામાં, હૃદયમાં અને પછી હજી એ આ પુસ્તકમાં ચિરકાળ સુધી સચવાઈને રહેવાનો છે.

પ્રૌઢાવસ્થાએ સર્જેલા આ નિબંધોમાં ‘વાડાની આંબલી’ નિબંધને અંતે ‘હું નહીં હોઉં ત્યારે પણ આ આંબલી હશે. અહીં આમ જ ઊભેલી હશે એવા વિચારથી વિષાદની વિચિત્ર લાગણી થાય છે.’

‘પાલ્લીનો પીપળો’ એ પાલ્લી ગામને ઝાંપે ઊભો છે ફરતે ચોતરો છે, પાસે જ એક ફૂવો છે. આ ગામનો એક માત્ર પવિત્ર બ્રાહ્મણ ગણાતો. અરે! આ બ્રાહ્મણના દીકરાનો તો ઉપનયન સંસ્કાર પણ થયો. આ ‘પલ્લીને પાદર એ પીપળો આજે ય ઊભો છે, ગામની પંચરઉ વસ્તીમાં એકનો એક બ્રાહ્મણ, ગંગાજીને વરેલો ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ! ચોતરા ઉપર બેઠેલી જુવાન પેઢીને એનાં પાન સતત કશુંક બોલતાં સંભળાય છે’(પૃ.૨૪)

આ પછીના પ્રકરણમાં ‘માલગુણનો આંબલો’માં ગોઠ ગામને પડખે જ પૂર્વ દિશામાં એક વગડો છે જેને લોકો ત્યાં માલગુણ કહેતા. ત્યાં સાગ, ખાખરા, સીતાફળ, કઢાઈ, કોઠી, આંબલી જેવાં ઘણા ઝાડ. તેમાં પણ એક ઊંચા વૃક્ષોથીય દશાંગુલ ઊંચું એવું આંબલીનું ઝાડ પણ વૃક્ષની કદાવરતા જોતા આંબલો જેવું પુલ્લિંગ સંબોધન મુકાયાનું લેખકને વર્તાય છે. રમત રમતમાં સાથીદાર એવા ‘બુધાનો લીમડો’ પ્રકરણમાં લીમડાના વર્ણન સાથે કીડી-મંકોડાની હાર અને આકર્ષણકેન્દ્ર એવા ગુંદરની વાત, તેના પાન, ઝાડ, થડની સુગંધરૂપી પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કર્યા પછીના વર્ણનની શૈલી જોઈએ તો, ‘ગામનાં કોઈ કોઈ બૈરાં ભોંય ઉપર બેઠાં બેઠાં કાળો સાડલો ઓઢીને ધૂણતાં જોયેલાં, ભય અને કૌતુકના મિશ્ર ભાવથી આ લીમડો પણ જાણે એવી કોઈ જીવંત વ્યક્તિ શરીરને અવનવા વળાંકો આપી ધૂણતી હોય એવો લાગે.’(પૃ.૩૦)

વાડાની વચ્ચોવચ ઝૂકેલી ડાળીઓએ દોરડાં લટકાવી હીંચકો બનાવીને ઝૂલા ઝૂલવામાં ઉપયોગી ‘વાડાની આંબલી’ લેખક માટે અનેરી અને યાદગાર છે, છતાં ભયારણ્યનો રોમાંચ ત્યાં અનુભવાય છે. લેખક

આ પુસ્તકમાં જાતજાતના સ્વભાવવાળાં વૃક્ષોની વાત કરતાં ‘એકલવાયો શીમળો’ પ્રકરણમાં ગામની વચ્ચે ઊભેલો વૈરાગી શીમળાની નખશીખ આકૃતિ તાદૃશ્ય કરે છે. તો બીજી બાજુ વાત મંડાય સીતાફળીનાં ઝાડ વચ્ચે એક ઊંચેરું કોઠીનું ઝાડ, કાળી ડાળીઓ અને ઘોળા ફળવાળું એ ‘જીરા કોઠી’ની. કોઠામાંથી મન ભરાતા હવેના પ્રકરણમાં ખેતરની વચ્ચેવચ ઊભેલા નાથા ડોસાના આંબા તથા તેના મોર તથા કેરીઓનાં સ્વાદની લહેજત અનુભવાય. ત્યારબાદ ‘પસાયતનો તાડ’ પ્રકરણમાં ‘પવનમાં ડોલતો, લાંબા-પહોળાં પાનથી આકાશના દેવાનો શરીરે ઊઝરડા કરતો તાડ સંસ્મરણો ઝૂલતો જાય. આજની પ્રજાને ભાગ્યે જ નામ સાંભળ્યું હોય એવા ‘નામાંકિત કઢાઈ’ની વાત પ્રકરણમાં કઢાઈના રેખાચિત્રને આભેદૂબ પ્રસ્તુત કરતું જણાય. ‘નદીકાંઠાની કણઝી’માં ‘ધરાને કાંઠે ઊભેલી એ કણઝી લીલીછમ ને ઘટાદાર કિનારાની જમીનમાં, પાણીની લગોલગ, થડથી તે ટોચ સુધીની આખી કાયાને પાણી ઉપર જરા નમાવીને એ ઊભી છે.’(પૃ.૫૭) એમ કણઝીની આપણને હૂબહૂ ઓળખ કરાવી આપે.

‘માતાનો પીપળો’ પ્રકરણમાં ગામના લોકોની શ્રદ્ધાની કથા અને તેની સાથે શત્રુહરણી માતાના થાનક પાસે આવેલા પીપળા રળિયામણા પીપળાની ભવ્યતાના દર્શન લેખક અહોભાવથી કરાવે છે. ‘તરુરાગ’નું છેલ્લું પ્રકરણ ‘સ્વપ્નતરુ’માં કવિની સર્જક કલ્પના ફેન્ટસીને સહારે શૈશવનાં સંસ્મરણોને સંદર્ભ, શિશુસહજ ભયની ગ્રંથિને અભિવ્યક્ત કરવામાં કામચાબ નીવડે છે. ‘સ્વપ્નતરુ’માં જયંત પાઠક વર્ણવે છે, ‘કોઈ વિરલ પળે તો એ અને હું એક જ છીએ એવુંય લાગ્યું છે. અરે એક વાર તો એણે મને મોઢે ચઢીને કહેલું કે, ‘તું વૃક્ષ જ છે’, ને મારાથી ‘ખરી વાત છે’ એમ પણ કહેવાય ગયેલું!’(પૃ.૬૮) અને આ પછી પ્રકૃતિ સાથે આજે થતી છેડછાડનો અનુભવ કરતા હોય તેમ કહે છે કે, ‘બસ, એટલે તો ઊંડા વનમાં કુહાડીના ટચકા સાંભળું છું ને મારાં અંગેઅંગ કડક કરતાંકને તૂટી પડે છે; ગાડામાં નાખીને લઈ જવાતું થડિયું જોઉં છું ને શબ જેવો નિશ્ચેત થઈ જાઉં છું, હોળીમાં મને હું જ ભડભડ બળતો ભાળું છું, ઘર વચ્ચે થાંભલીઓમાં, કોઢના ઢોર બાંધવાના ખીલાઓમાં, ભીંતમાં જડેલાં કોડિયા મૂકવાના આડામાં, પરસાળમાં ઝૂલતા હીંચકામાં-બધે હું પેલું સ્વપ્નતરુ જોઉં છું.’(પૃ.૬૮) આ માત્ર કલ્પનાનું વૃક્ષ નથી જ ‘સ્વપ્ન’ તરુ નથી જ સર્જકના રોમ રોમમાં વહેતું પંચમહાભૂતની સાથે ભળતું એક સૂક્ષ્મ તત્વ છે. ત્યાં પંક્તિ યાદ આવે ‘થોડા વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં’.

‘નદીસૂક્ત’ના પ્રથમ પ્રકરણમાં ‘નદીનું મૂળ ઋષિનું કુળ’માં કવિ શૈશવની એ સખી, કરડ નદીના મૂળ સુધીની ભાવકને યાત્રા કરાવે છે: ને એમના હૃદયમાં- એ નદીના મૂળથી છેટા પડી ગયાની, વતનથી દૂર પડી ગયાની વેદના, ને સાંપ્રત સમયમાં વન વગડાની નદીઓની- એ રમ્ય સ્વપ્નલોકના વિરોધમાં- કેવી દુર્દશા થઈ છે, તે વ્યથાનો વિષય બને છે. એ નદીઓ, નદીના કોતરો, એ નામ વગરની અને નકશા બહારની નદીઓના સંસ્મરણો અહીં ગદ્ય કવિતામાં સજીવન થયા છે. ગોઠ ગામની આસપાસનું સૌન્દર્ય વૃક્ષો, નદીઓ, કોતરો, અરણ્યો એ બધાના વર્ણનને સમાવીને ચિત્રાત્મક શૈલીમાં પ્રસ્તુત થયા છે. ‘નદીસૂક્ત’માં આઠ નદી વિષયક નિબંધોમાં અતીતના ભાવવિશ્વથી વિખૂટા પડવાની વિષાદપૂર્ણ ઊર્મિને હૃદયસ્પર્શી શૈલીમાં અભિવ્યક્ત કર્યા છે.

નદીને ભરપૂર નજરમાં ભરી લેવા ઝંખતા કવિ ‘જળ ખૂટ્યાં, જીવન ખૂટ્યાં’માં મરણસને વ્યંજિત કરે છે. ‘સિતેરની ઉંમરે જન્મભૂમિમાં આવ્યો છું, જવાનો વખત થયો છે, હવે પાછા ફરી અહીં... જાને. સૂર્યના પ્રખર તાપમાં નવા બંધાયેલા સ્મશાનના છાપરાના પતરાં ઝળહળે છે- જાણે ચિતા બળે છે.’(પૃ.૬૭) જ્યારે આ જ નદી શૈશવાસ્થામાં ‘રૂપાળી કન્યાને વાંક વળાંકમાં રહેતી નાની નદી એકરૂપ’ દેખાય છે.

‘રેતીની નદી’ પ્રકરણમાં ‘ગોમા’ નદીના સંસ્મરણો આલેખતા સર્જક વર્ણવે છે, ‘એને તો હજારો-લાખો વર્ષનું આયુષ્ય એટલે મરણની ચિંતા જ નહીં, સમયની ગણતરી જ નહીં! મારે તો હવે થોડાં જ બાકી રહ્યાં. શૈશવ ગયું, યુવાની ગઈ, પ્રૌઢત્વ ગયું, હવે તો વૃદ્ધત્વ ધીમે ધીમે પગલે મરણ ભણીની વાટે ચાલી રહ્યું છે’(પૃ.૮૨) ત્યારબાદ ‘તનમાં નહીં વતનમાં’ પોતાની પ્રિય નદી કરડની વાત કરતા સંસ્મરણ જોઈએ તો, ‘કરડના પાણી ગોઠ ગામને આંટ મારીને વહી રહ્યાં છે. કાંઠે ઊભેલાં કણઝના ઝાડને છાતી સુધી પાણી આવ્યાં છે. પોચી પોચી માટીની ભેખડો થોડી થોડી વારે ડબાક કરતીકને પાણીમાં તૂટી પડે છે. ઉન્મત્ત નદી કિનારાને હજાર હજાર હાથનાં નખોરિયાથી ખણે-ખોતરે છે તે ઊંડા ઘા પડે છે...’(પૃ.૮૫) એ જ રીતે ‘સ્મૃતિ અજવાળે’ પ્રકરણમાં પશ્ચિમમાં આવેલી ‘ડી’ નામની નદી સાથે વતનની કરડ નદીની યાદ લેખકને સતાવે. તેની જ સાથે હાથિયો ધરો ને બે કાંઠેના કણઝીના ઝાડ, નદીના ધરામાં ધુબાકા મારતા કિશોર-કિશોરીઓ પણ યાદ આવતા જાય. પછીના પ્રકરણમાં કલોલ અને ગોઠ વચ્ચેના રસ્તે આવતી અલવા કોતડી, નરખોડ અને અંધારી એમ ત્રણ કોતરની સદૃષ્ટાંત અનુભૂતિ કરાવતું રસપ્રદ તથા ભયપ્રદ વર્ણનનો આનંદ માણવા જોવો હોય. ‘બેઠી ચાલનો બેસણો’ પ્રકરણમાં ‘બેસણો’ નદીના પુલ્લિંગ હોવા વિશે નદીપુરાણ પણ આપણી સમક્ષ આરંભાઈ જાય. આ પછીના છેલ્લા પ્રકરણમાં તો ‘નકશા બહારની નદી’માં પોતાના બાળપણના સંસ્મરણો તાજા કરાવી સ્વાનુભવને લાઘવપૂર્ણ રીતે રજૂ કરે છે.

આ નિબંધસંગ્રહમાં કવિની વૃક્ષ પ્રીતિ જેટલી સઘન છે, એટલો જ નદી-રાગ પણ ગૂઢ છે. સર્જકની નીજી જિંદગીમાં આ નદીઓ, કોતરો, ડુંગરોનું અનોખું અમૂલ્ય સ્થાન; બધું પરિવર્તન પામે તેમ આ પ્રકૃતિ તત્વોનું મૂળ રૂપ-જેણે સર્જકની ચેતના, વિસ્તારીને કબજો લીધો છે. લેખક જ્યારે પ્રૌઢાવસ્થામાં આ પોતાના બાળ-સ્મરણોની ખોજ ચલાવે છે ત્યારે લુપ્ત થતા ‘સ્વ’રૂપ સર્જકને વિષાદગ્રસ્ત કરે છે. અતીતના ભાવવિશ્વની સ્મૃતિની સાથે ખોલાયેલા સ્વજનોની જેમ જ એને ગુમાવ્યાની, સંપૂર્ણ પોતીકી સંવેદનાએ નિબંધોનો અનુપમ રેખાચિત્રોરૂપી કલાદેહ ઘડાયો છે.

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

આસી. પ્રોફેસર(ગુજરાતી)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

E-mail : hetall.k.gandhi@gmail.com